

DETAILS OF COMMENTS ON ATVOQU-Z-ZAHAB FI-L-MAVO'IZ VA-L-KHUTAB**Mavzuna M. Sherova***Basic doctoral student**International Islamic Academy of Uzbekistan**Tashkent, Uzbekistan**E-mail: mavzunasm@gmail.com***ABOUT ARTICLE**

Key words: Makhmud Zamakhshari, "Atvoqu-z-zahab fi-l-mawoiz wa-l-khutab", commentary, commentary, ethics, advice, advice, ideas.

Received: 07.04.22**Accepted:** 09.04.22**Published:** 11.04.22

Abstract: The article contains comments on the commentaries on Mahmud Zamakhshari's work "Atvoqu-z-zahab fi-l-mawoiz wa-l-khutab", the fact that the work has been studied by Western scholars, and the scope of the commentaries of the commentators. The preface of the commentary contains the views of the authors, examples from the interpreted articles, the impact of the basic work "Atvoqu-z-zahab" on the development of religious, moral, philosophical, literary direction, the views on the comments based on the work.

“АТВОКУ-З-ЗАҲАБ ФИ-Л-МАВОЪИЗ ВА-Л-ХУТАБ” АСАРИГА ЁЗИЛГАН ШАРҲЛАР ТАФСИЛОТИ

Мавзуна М. Шерова

Таянч докторант

Ўзбекистон халқаро ислом академияси

Тошкент, Ўзбекистон

E-mail: mavzunasm@gmail.com

МАҚОЛА ҲАҚИДА

Калит сўзлар: Маҳмуд Замахшарий, “Атвоку-з-заҳаб фи-л-мавоъиз ва-л-хутаб” асари, шарҳ, шориҳ, ахлоқ, панд насихат, ўғит, ғоялар.

Аннотация: Мақолада Маҳмуд Замахшарийнинг “Атвоку-з-заҳаб фи-л-мавоъиз ва-л-хутаб” асарида ёзилган шарҳлар хусусида мулоҳазалар, асарнинг Ғарб олимлари томонидан ўрганилганлиги, шориҳларнинг тафсир доираси юзасидан маълумотлар келтирилади. Шарҳ муқаддимасида келтирилган муаллифларнинг нуқтаи назарлари, тафсир этилган мақолалардан мисоллар, таянч асар “Атвоку-з-заҳаб” диний, ахлоқий, фалсафий, адабий йўналишнинг ривожига таъсири, асар асосида ёзилган шарҳларга оид қарашлар келтирилади.

ПОДРОБНОСТИ КОММЕНТАРИЙ ПО АТВОКУ-З-ЗАХАБ ФИЛ-Л-МАВОИЗ ВА-Л-ХУТАБ

Мавзуна М. Шерова

Базовый докторант

Международная исламская академия Узбекистана

Ташкент, Ўзбекистон

E-mail: mavzunasm@gmail.com

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Махмуд Замахшари, произведения “Атвоку-з-заҳаб фи-л-мавоъиз ва-л-хутаб”, комментатор, комментарий, этика, советы, идеи.

Аннотация: В статье приводятся комментарии к комментариям к труду Махмуда Замахшари “Атвоку-з-заҳаб фи-л-мавоъиз ва-л-хутаб”, факт изучения произведения западными учеными, а также объем комментариев комментаторов. Предисловие комментария содержит взгляды авторов, примеры из интерпретируемых статей, влияние основного произведения “Атвоку-з-заҳаб” на развитие религиозного, нравственного, философского, литературного направления, взгляды на комментарии, основанные на работе.

КИРИШ

Маҳмуд Замахшарий асарларининг ёзилиш услуби, тили мураккаблиги олим илмий мероси билан қизиққан ҳар бир шарқшуносга маълум. Унинг “Атвоқу-з-заҳаб фи-л-мавоъиз ва-л-хутаб” асари насрий қофия – сажъ усулида ёзилганлиги боис шарҳ талаб намуналардан саналади. Қуйида жадвал тартибда “Атвоқу-з-заҳаб” асарига ёзилган шарҳлар хусусида маълумот ва мулоҳазалар келтирилади.

“Атвоқу-з-заҳаб фи-л-мавоъиз ва-л-хутаб” (اطواق الذهب في المواعظ و الخطب) “Ўғит ва насиҳатларнинг олтин шодалари”) асар шарҳлари						
№	Муаллиф/ миллати	Шарҳ номи	Асар тили	Матбааси	Сана	Саҳи фаси
1	Барбье Мейнард (француз)	كتاب اطواق الذهب في المواعظ و الخطب للزمخشري Les colliers d’or. Allogutions morales de Zamakhshari (“Олтин маржонлар. Замахшарийнинг ахлоқий ваъзлари”)	француз	Paris “Imprimerie Nationale”	(мело-дий) 1876 йил	223
2	Мирзо Иброҳим- хон Мастоуфий Аштиёнийнинг ўғли ибн Эътисом Малик (форс)	“Қалойиду-л-адаб фи шарҳ Атвоқу- з-заҳаб” قلائد الادب في شرح اطواق الذهب – “Атвоқу-з-заҳаб шарҳидаги одоб дурдоналари”	араб	Миср “Тамад-дун”	(ҳижрий) 1321 йил	157
3	Шайх Юсуф ал- Асир (араб)	“Шарҳ Атвоқу-з- заҳаб фи-л- мавоъиз ва-л- хутаб” (شرح اطواق الذهب في المواعظ و الخطب – “Ваъз ва хутбаларда олтин шодалар шарҳи”)	араб	Байрут “Жамъияту- л-фунун”	(ҳижрий) 1293 йил	72
4	Аҳмад Абдут- Таввоб Аваз	“Атвоқу-з-заҳаб фи-л-мавоъиз ва- л-хутаб” – اطواق الذهب في المواعظ و الخطب “Ваъз ва хутбаларда олтин	араб	Қоҳира “Дорул фазилат”	2006 йил	202

		шодалар” таҳқиқи				
--	--	------------------	--	--	--	--

АСОСИЙ ҚИСМ

Маҳмуд Замахшарийнинг илмий фаолияти Шарқ тадқиқотчилари томонидан ўрганилибгина қолмай, Ғарб тадқиқотчилари томонидан ҳам катта қизиқиш билан кенг ва чуқур ўрганилган.

Ғарб олимларидан Йозеф Фон Ҳаммер, Гейнрих Леберехт Флайчер, Густав Вайл, Барбиер де Мейнард, Броккельман, Гибб, Крачковский, Белкин ва бошқалар Замахшарий шахсияти ва асарлари билан жиддий қизиққанлар. Француз шарқшуноси Б.Мейнард (1826/1908) томонидан битилган “Китаб Атвоку-з-заҳаб фи-л-мавоъиз ва-л-хутаб ли-з-Замахшарий (كتاب اطواق الذهب في المواعظ و الخطب للزمخشري) – “Les colliers d’or. Allogutions morales de Zamakhschari” – “Олтин маржонлар. Замахшарийнинг ахлоқий ваъзлари”) номли шарҳ Ғарб оламида ўз маҳбубларига эга бўлди. Адиб ўз тафсирида аввал асосий арабча матн Замахшарий нутқини, сўнг француз тилидаги кенг ва батафсил 223 саҳифадан иборат шарҳини ёзади. Шарҳ муқаддимаси 12 саҳифани ташкил этади.

Б. Мейнард шарҳ дебочасида Замахшарий ҳаёти, илмий фаолияти, таълимоти, дунёқараши, асарлари, “Атвоку-з-заҳаб”нинг Шарқда машҳурлиги хусусида нуқтаи назарини келтириб ўтади. Масалан, асар муқаддимасидаги мулоҳазаларидан: “Адабиёт тарихчиларининг энг виждонлиси Ибн Халликон унга нисбатан (Замахшарийга) узок аммо тарихий фактлардан иборат мақола бағишлайди: “Ўз даврининг расмий ҳаётидан қочиб илм олишни шон-шарафдан афзал кўрган барча адиблар сингари “Олтин маржонлар. Замахшарийнинг ахлоқий ваъзлари” муаллифи ҳам ўз асарлари орқали авлодлар хотирасида яшайди”. Ибн Халликон сўзида давом этиб: “Бир зиёли киши Алеппо менга қуйидаги мисраларни келтирар экан, Замахшарий уларни ўзининг қабрига ёзиб қўйишларини тавсия қилганини қўшимча қилди: “Қудратли Худо, мен бу ерда, ер бағрида Сенинг меҳмонинг бўлдим. Меҳмондорчилик ҳақлари саҳий Меҳмон томонидан ҳурматга сазовор. Хуш келибсиз! Менинг гуноҳларимни кечир! Савоб буюк бўлади, лекин Сенинг Меҳмондўстлигингдан буюкроқ нима бор?”.

Мазкур мисралар Замахшарийнинг тақводор, диёнатли киши эканлигини ва шундай оила муҳитида камол топганини билдиради. Бу каби ҳислатларнинг мажмуасини унинг “Атвоку-з-заҳаб” руҳида акс этганини кузатишимиз мумкин. Дарҳақиқат, Б.Мейнард таъкидлаганидек, Замахшарий илмий мероси асрлар давомида олимлар, тадқиқотчилар томонидан диққатга сазовор бўлиб келмоқда. Шарҳ муқаддимасидан сўнг мақолалар кетма-кетликда баён қилинган, масалан: Биринчи мақола – (المقالة الاولى), французча

(Maxime I) тарзида бирдан то юзга қадар мақолалар рим рақами орқали берилади. Масалан: Биринчи мақола – Maxime I.

“Инсонни камбағаллик ва хорлик қадрини туширмайди, унинг илми ва тақвоси кўкларга кўтаради, бойлик эмас. Нопоклиги ва жаҳолати уни хор қилса, бойлиги ҳам оиласи ҳам кўкларга кўтармайди. Илм унинг учун ота. Унинг ташвиш ва фалокатларини тузатиш учун отадан ҳам ортиқроқдир. Тақво эса она, онадан ҳам яхшироқ чунки тақво онадан кўра кўпроқ уни бағрига босади. Руҳингизни, қалбингизни илм ва тақво остига кўйинг ва қўлларингизни мустаҳкам бир-бирига боғланг...”

Б.Мейнард Замахшарийнинг юз мақоласини шу тарзда мулоҳазалари, қарашлари орқали кенгайтиради ва Ғарб оламига танитади. Шарҳ Канаданинг машҳур Торонто университети кутубхонасида №Z3414 рақами остида сақланади.

Асарга яна бир шарҳни XIX аср охири XX асрнинг биринчи ярмида яшаб, ижод этган Мирзо Юсуфхон Ёътисомий (1874-1936/37) битади. Ёътисомий ўз шарҳини “Қалойиду-л-адаб фи шарҳ Атвоку-з-заҳаб” (*قلائد الادب في شرح اطواق الذهب*) (“Атвоку-з-заҳаб шарҳидаги одоб дурдоналари”) деб номлайди. Ёътисомийнинг илмий фаолияти форс адабиёти билан чекланиб қолмайди, у араб адабиётида ҳам етарли ишларни амалга оширади. Юсуф Ёътисомий форс адабиёти ва маданияти соҳасида самарали хизмат қилган адиблардан. Бирок, адиб, таржимон, жамоат арбобининг илмий фаолияти етарлича ўрганилмаган. Бу маънода Ёътисомийнинг араб тилида ёзган асарлари ҳамда Европа тилларидан қилган таржималари уни араб дунёсида ҳам машҳур бўлишига замин яратган.

Ёътисомий “Атвоку-з-заҳаб фи-л-мавоъиз ва-л-хутаб” (*اطواق الذهب في المواعظ و الخطب*) (“Ўғит ва насиҳатларнинг олтин шодалари”) асарини шарҳлашда Замахшарий мақолаларида баён этган маърифий, ахлоқий мунозара ва фикрлар ҳақида бошқаларнинг қарашларини ва фойдаланган манбаларни ҳам зикр этган. Жумлалар ифодаланишининг ўзига хослиги бобида ўқувчи тушуниши енгил, соддалик билан илғаб олиши учун мантикий ва фалсафий, тафсир қилиниши мушкул бўлган фикрларни умумлаштирган. Шарҳ ахлоқ, ҳукм, тафсир бўйича юз мақолани ўз ичига олувчи мустақил асар бўлиб, у Ёътисомийнинг дастлабки илмий фаолиятидир. Шориҳ асардаги мураккаб ибораларни ўз сўзлари билан қисқа шарҳларда мисоллар келтирган ҳолда ҳикматли сўз ва иборалар, бадий санъатнинг ташбеҳ, талмеҳ, айрим ўринларда муболаға каби жанрлари орқали ўз тафсирини баён этган. У мақолаларни Қуръони карим оятлари, қадимги араб адиблари, донишмандлар, ўз даври адабиёт вакилларининг сўзлари, сўз усталари, ёзувчи, шоирларнинг турли мавзулардаги шеър ва ибораларидан фойдаланган: Қутайба, Марвон

ибн Ҳакам, Сайфий, Шаъбий, Абул Фатҳ Бастий, Бузуржмехр (Бузургмехр) каби донишманд, ёзувчилар шулар жумласидан.

Эътисомий асардаги биринчи мақолани қуйидагича тафсирлайди: “Агар инсон одоб билан, илм билан, дин билан ва мақтовга арзигулик ҳислатлар билан зийнатланса, у инсоннинг етимлиги шаънини пасайтирмайди. Отасиз киши бу етим эмас, балки илмсиз, одобсиз қолган киши бу ҳақиқий етимдир дейди. Одобсиз киши асбоб ускунасиз, қуролсиз бир шахс бўлиб, руҳсиз жасад кабидир. Абдулмалик ибн Марвон фарзандларига: “одобли бўлинглар, одобли бўлсангиз агар сиз подшоҳ бўлсангиз сизга итоат қилишади, агар ўртача бўлсангиз ўша одоб билан олий бўласиз, агар яшашга эҳтиёжингиз бўлса шу тарзда яшайсизлар. Шаъбийнинг айтишича, “одоб бу энг яхши жавҳардир, одобни кийим қилиб кийинглар, зийнат қилиб безанинглар, чунки у фақирнинг молидир, бойнинг жамолидир, ҳакимнинг камолидир” дейди. Одоб бу ҳусни ҳулқ бўлганда ҳам халқ билан, одамлар билан гўзал ҳулқда бўлишлик, инсон зоти билан чиройли, латиф, юмшоқ муомалада бўлишлиқдир дейди. Фикрнинг янада фойдалироқ бўлиши учун шу ўринда Иброҳимбек Рамзийнинг “Исломда аёл” номли журнаlining биринчи сонидида келтирган фаслини келтириб ўтамиз дейди: бу киши одобнинг маъносини аниқ, равшан қилиб қуйидаги матн билан ифодалаган: “Ҳақиқатдан Аллоҳ инсонни, ҳайвонлардан ажратиб турадиган ақли билан яратди ва уни инсонлар билан муомала қилишга муҳтож қилиб қўйди, унинг ўзидан бошқага эҳтиёж сезиши зарурий ва табиийдир. Инсон ўзига қандай муомала қилишликни яхши кўрса ўзгаларга ҳам тўғри, гўзал йўл тутиб, одоб билан муомала қилишликни тақазо қилиши зарур.

Муаллиф шу каби ҳикматли сўзларни келтирар экан, одоб ҳақида қанча таъриф берилмасин оз эканлигини аслида одобнинг маъносини англаш муҳимлигини эътироф этади. Маҳмуд Замахшарийнинг “Атвоқу-з-заҳаб” асари таъсирида ёзилган шарҳ ҳам мустақил асар саналиб, ахлоқий, адабий, фалсафий йўналиш ривожига таъсирини кўрсатади. “Қалойиду-л-адаб”нинг бир нусхаси ҳозирги кунда Ислом Шўро Кенгаши кутубхонасида, бир нусхаси Истамбулнинг Сулаймония кутубхонасида (Исмоил Хакки Бей томонидан 1921 йилда ҳадя қилинган). Шунингдек, тошбосма нусхаси ЎзРес ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг асосий фондида №.18953 инвентарь рақами остида сақланади.

Шайх Юсуф ал-Асир томонидан ҳам “Шарҳ Атвоқу-з-заҳаб фи-л-мавоъиз ва-л-хутаб” (“Ваъз ва хутбаларда олтин шодалар шарҳи”) номли шарҳ ёзилди. Мазкур шарҳ 72 саҳифадан иборат, ҳижрий 1293 йили Байрутда “Жамъияту-л-фунун” матбаасида

нашрдан чиққан. Асар араб тилида ёзилган адабий шарҳ бўлиб, ундаги маъвизалар, насиҳатлар, ҳикматли сўзлар ва мукаммал хулқлар борасидаги фикрлар юз мақолада ўз ифодасини топган. Юсуф ал-Асирнинг шарҳи Мирзо Юсуфхоннинг “Қалойиду-л-адаб фи шарҳ Атвоқу-з-заҳаб” шарҳи билан ҳамоҳанг, аралаш ҳолда ёзилган.

Аҳмад Абду-т-Таввоб Аваз томонидан “Атвоқу-з-заҳаб фи-л-мавоъиз ва-л-хутаб” – (اطواق الذهب في المواعظ و الخطب “Ваъз ва хутбаларда олтин шодалар”) номли 202 саҳифадан иборат шарҳ ёзилди. Мазкур таҳқиқнинг кўплаб замонавий нашрлари чоп этилган бўлиб, тадқиқотда 2006 йили Қоҳиранинг “Дору-л-Фозила” нашриётида чоп этилган нусхасидан фойдаланилди. Ношири Муҳаммад Юсуф ал-Қозий.

Асардаги ўғитлар инсонни комиллик сари чорлайди, унга ёзилган шарҳлар, таҳқиқу тафсирлар эса унинг илмий, ахлоқий аҳамияти юксаклигидандир. Аҳмад Абду-т-Таввоб Аваз “Атвоқу-з-заҳаб”ни шарҳлашда унинг бир қанча нусхаларидан фойдаланганини абжад тартибида алоҳида кўрсатиб ўтади. “Китобни таҳқиқ қилишда фойдаланилган нусхалар: бу китобни таҳқиқ қилишда 4 та нусхадан фойдаландим. Уларни изоҳлашда эса أ ب ج د : абжад ҳарфларидан фойдаландим: Биринчи нусха (أ): бу нусха “Дору-л-кутубу-л-Мисрийя”да №2059 рақам остида №32506 рақам билан сақланган. 20 вароқ (40 саҳифа) дан иборат... Бу нусха бошқаларидан мақола ададлари ва тартиби жиҳатидан фарқ қилади. Айрим мақолалар қўшиб ёзилганлиги сабабли, уларнинг сони 91 та. Бунга ўз ўрнида ишора қилдим. Иккинчи нусха (ب): бу жуда гўзал ёзув билан ёзилган янги нусха бўлиб, унда чалкашлик, ноаниқлик йўқ, у 32 вароқ ва 70 саҳифадан иборат, №3983 рақам остида №31843 рақам билан сақланмоқда. Унда Саид Саъдий хати билан ёзилган 100 мақола мавжуд, ҳижрий 1313 йили, шавволнинг 28 куни тугатилган. Учинчи нусха (ج): бу нусха “Дору-л-кутубу-л-Мисрийя”да 20 саҳифа, 10 вароқдан иборат бўлиб №5108 рақами остида №32205 рақам билан сақланмоқда. Бу нусхада 2 та мақола бир-бирига қўшилгани учун, мақолалар сони 99 та. Тўртинчи нусха (د): бу нусха “Атвоқу-з-заҳаб фи-л-мавоъиз ва-л-хутаб” унвони билан нашр қилинган. Уни Муҳаммад Саид ар-Рофеий (Мактабату-л-Азҳарий эгаси) “Ас-Саодат” нашриётида 1328 йилда нашр эттирган иккинчи нусхага жуда яқин нусхада ёзилган. 100 мақоладан иборат. Мен бу нусхадан жуда катта манфаат олдим”.

ХУЛОСА

Асарга ёзилган шарҳлар юзасидан қуйидаги хулосага келинди: Француз шарқшуноси Б.Мейнард томонидан ёзилган шарҳ гарчанд асосий матндан узоқлашилган

ўринлари бўлса-да, шарҳда асосий асар “Атвоқу-з-заҳаб” руҳи, умуман олганда маърифат, эзгулик сари етакловчи ўғитлар сақланиб қолганлиги кузатилади. Мирзо Юсуфхон Ёътисомий шарҳида эса адиб нафақат мақолаларни шарҳлаган, балки кўп ўринларда мақолалар бўйича ўз тафсирини ҳам баён этган. Қуръони карим оятлари, халқ донишмандлари, қадимги ва ҳозирги-замонавий араб адибларининг ҳикматли сўзлари билан шарҳни бойитган. Шайх Юсуф ал-Асир томонидан ёзилган шарҳ эса, адабий шарҳ бўлиб, шориҳ ўз шарҳига Ёътисомий шарҳини бириктиради ва ҳар икки шарҳни баён этади.

Дин – насиҳатдир, дидактик руҳда ёзилган, ахлоқий, ижтимоий ҳаёт унсурларини ўзида акс эттирган мазкур асар инсон маънавий-маърифий дунёсини бойишига хизмат қилувчи насиҳатомуз манбалардандир. Жамиятда, киши турмуш тарзида шундай иллатлар мавжудки, бу иллатлар нафақат бир шахсни, балки миллатнинг тараққий этиб, камол топишига тўсқин бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Замахшарий “Атвоқу-з-заҳаб” асарини Каъбатуллоҳни ҳар бир тавофидан сўнг бир мақолани ёзар экан, ундаги эзгуликка ундов, чақирик, баъзан талаб даражасидаги ўғитлари ана шундай иллатларни бартараф этишга хизмат қилади. Замахшарий мазкур асари муборак масканнинг илоҳий тафтини ҳис этиш асносида ёзганлиги, ҳикматлари диний илмни ўзида мужассам этгани боис, ханузгача илмийлигини, долзарблигини йўқотмаган.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎХАТИ

1. كتاب اطواق الذهب في المواعظ و الخطب للزمخشري. Les colliers d'or. Allogutions morales de Zamakhschari. C.Barbier de Meynard. Paris. Imprimerie nationale. M.DGGG LXXVI. 1876. C.VI.

2. Исломов.З.М. “Олтин шодалар” ва унинг эзизаклари // Ҳидоят. —Тошкент, 2019. — № 1. — Б.22.

3.И.М.Бабаназаров “Маҳмуд Замахшарийнинг маънавий меросига муносабатлар ёҳуд “Атвоқуз заҳаб”ни ўрганган ғарблик олим // ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES VOLUME 2 | ISSUE 5 | 2021 ISS: 2181-1385 Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2021: 5.723. – P. 458.

4. محمود بن اطواق الذهب في المواعظ و الخطب الدر الفظيئة للزمخشري جار الله بن محمد الخوارزمي ص3. احمد عبدالنواب عوض . :عمر

5. Sherova M. "About the commentary on the work" Atvoqu-z-zahab fi l-mawoiz wa-l-khutab"// Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanitie. Published: ISSN: 2249-7315 Vol. 11, Issue 11, November 2021 SJIF 2021| Page: 573.

6. Шерова М. Атвоку-з-заҳаб фи-л-маваъиз ва-л-хутаб асарининг шарҳи хусусида//“Ўзбекистонда диний-маърифий соҳа ривожига ва истиқболли режалар” мавзусида ёш олимлар, тадқиқотчиларнинг республика илмий тўплами – Тошкент, 2022. – Б.Б. 122-123.

7. ناصر هحسنى نيا. اعتصام الملك (اعتصامى) به دو ادب فارسى و . ص. 12. www.jalil.ut.ac.ir
عربى. قزوینم 2013

8. suleymaniye@yek.gov.tr

9. www.zaza@alwarraq.com.

10. يوسف خان ابن ا اعتصام الملك قلائد الادب فى شرح اطواق الذهب تمدن مصر سنة 1321

11. مؤسسة الفكر اللبناني في جامعة سيدة اللويزة، زوق مصبح – لبنان مؤلفات الشيخ يوسف الأسير